

Mimar Kölük ve Kalûyân

Doç. Dr. O. Cezmi TUNCER

I 243 Köseadağ yenilgisi Anadolu'da yeni bir dönemi başlatır. Askeri ve siyasal güç Moğolların eline geçer. Bu arada özellikle belli dönem ve yörede mimari de, hiç yoksa belli yapılar ve yaptırınlar açısından yeni bir anlayışa yönelir. Değişmenin yoğunluğu Selçuklu ve İlhani başkentleri ile çevresidir. O günlerde Konya'da ortaya çıkan yeni ekolün iki başmimarı vardır. Bunlar Kölük bin Abdullah ve Kalûyân ül Konevi'dir. Teknik, estetik ve gereçte Anadolu Selçuklu birikimi, bazı süs birimleri ve minarenin konumunda doğu etkisi, boyut ve görkemde Moğol tutkusu hemen dikkati çeker. Bu üçlü yeni oluşum siyasal eğriyle yakından ilişkilidir. Onlarla başlar ve onlarla biter.

Mimar Kölük bin Abdullah'ın bugünkü bilgilerimize göre yapıları şunlardır:

- Konya Felekabad Köşkü (1222'yi izleyen yakın yıllarda),(2)
- Konya Nizamiye Medresesi (1237)(3), (Resim 1),
- Konya Sahip Ata Cami'si (1258)(4) (Çizim 1, 2),
- Konya Sahip Ata Darülhadiisi (İnce Minareli Medrese 1258) (Çizim 3),

Nakkaş ve ressam olan Kölük 1223 - 1258 arasında, ortalama 35 yılda bu dört yapıyı yapmıştır. 1223'lerde Sultan Alâeddin Keykûbat'a bir köşk yapacak kadar adını duyurmuş, güvenli ve deneyimli biri olduğuna göre yaşı hiç yoksa 25 - 30 olmalıdır. Bu nedenle 1190 - 95'lerde doğduğunu düşünebiliriz. 1258'lerde Konya'da ünlü iki yapısını yaptığında 65 - 70 yaşlarında olmalıydı. Dikkat edilirse yapılarının tümü başkenttedir. Bu, O'nun çok gözde biri olduğu, merkezde çalışması yeğlenen ve belki de bu nedenle Başmimar olduğu anlamına gelebilir. Şiiri, sanatı ve bayındırlığı seven Sultan Alâeddin Keykûbat'ın elinin altında

o dönemde güçlü bir yapı kadrosu olması gerekiyordu.(5)

Mimar Kalûyân ül Konevi'nin yapıları ise şunlardır:

- Kayseri - Bünyan Ulu Cami'si (1256), (Resim 2, Çizim 4),
- Konya - İlgin Kaplıcası (1267),
- Sivas Sahip Ata Medresesi (Gök Med. 1271) (Çizim 5),

Mimarın Bünyan'daki yapıyı 20 - 25 yaşlarında yaptığını düşünürsek doğumu 1230 - 35'lere inebilir. Sivas Sahip Ata Medresesi'ni bitirirken 35 - 40 yaşlarında, yeni deneyimler, arayışlar içinde olduğu anlaşılır. Başarılı modülasyonu(6) (Çizim 6) O'nun aynı zamanda tasarımını geometrik sistemde en sadeye indirgeyecek güçte olduğunu da gösterir.

(1) 24 - 29 Eylül 1984 tarihleri arasında İ.O.Ed.Fk.'nde yapılan 6. Milli Türkoloji Kongresi'ne sunulan "Anadolu Selçuklu Sarayının Onüç Mimarı Ül Konevi" adlı bildiri genişletilerek yeniden kaleme alınmıştır.

(2) Sarre, Friedrich - Konya Köşkü. Çeviri: Ş. Uzkuk Ank. 1967 S.96

(3) Türbe bölümüne sonradan Nalinci Baba adı takılmıştır.

(4) Karamağaralı, Hakûk - Sahip Ata Caminin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme Röleve ve Restorasyon Dergisi V.G.M. Ank.1982 S.49,

Yörükoğlu, Ömer - Sahip Ata Araştırması 8.T.T. Kongresi Kongreye sunulan bildiriler Ank. 1981,

Tuncer, Orhan Cezmi. Röleve ve restorasyon projesi. V.G.M. Abideler Şb. arş.

(5) Sair ve ince ruhlı Sultan Alâeddin Keykûbat kendi döneminde bir yandan şehirlerarası ulaşım, konaklama ve ticaret yapılarını gerçekleştirirken bir yandan da daha uzakdoğu'da başgösteren Moğol tehlikesinin derecesini sezmiş ve kent surları için onarımlara başlamıştı. Sinop ve Antalya kalelerini (Kızıl Kule) Halepli Mimar Kettani Eb-Urrahoğlu Ebu Ali'ye onartmıştı. Aynüddeve, Alâeddin Süryanuş ve Kalûyân bin Sinbad (Antalya surlarını onardı) mimarlarından bazılarıydı.

(6) Tuncer, Orhan Cezmi - Orantı ve Modül Üzerine Selçuklu Yapılarından Bazı Örnekler. Vakıflar Dergisi 13 Ank. 1981

Kelük bin Abdullah'ın Felekabad'ını sadece ismiyle tanıyoruz. Nizamiye Medresesi fotoğraflarına bakılırsa Anadolu'dan daha çok Büyük Selçuklu anlayışındadır. Baba adına bakarak gayrimüslüm olabileceği yerine bu onun doğulu olma şansını arttırır. Bu arada Anadolu Selçuklu Mimarisini iyice öğrenmiş ve sarayın sayılı mimarları arasına girmiştir. O'nu Sahip Ata Cami'si taçkapısındaki düzenlemeye iten nedenler nelerdir? Nahçıvan'dan geçerken Mümine Hatun Kümbeti ve çevre yapısını görmüş, çok beğenmiş, unutamadığı bir anı olarak uygun zamanını mı kollamıştır? Anlatılanlarla veya İhanlılar'ın görkem ve gösteriş tutkusuyla mı bu özlemine birleştirmiştir bilemiyoruz. 1258'lerde 65 - 70 yaşlarında olsa da, kendini yenileme isteği, döneme ve müstevlilere cevap verebilme çöküşü içinde olduğu açıktır. Yazıtları olmasa Konya'daki cami ve Darülhadişi iki ayrı mimar yapmıştır dedirtecek kadar şaşırtıcı bir tasarım ve yorum gerçekleştirmiştir. Birinin kare geometrisine karşılık öbüründe Altın Oranı da aşan düşey boyut yeğlenir.

1256'larda Kalûyân, ilk olduğunu sandığımız yapısında, yani Bünyan Ulu Camii'nde geleceği yeğleyecek, ancak taçkapının çerçeve sayısı, profili ve araya sığdırdığı grifon başlarıyla ve mimar yazısını ön yüze yansıtmakla yeni akıma katılmaya başlayacaktır. Bu, bir yerde kendini aşabilecek birikimde ve hemen yeni ortama uyabilecek deneyimde olamayacak kadar genç olduğunu gösteriyor olabilir. Herhalde Bünyan taşrasından saraya bir cami yapılması isteği geldiğinde, Kelük, elindeki genç mimarlardan Kalûyan'ı bu işe görevlendirdi. Konya'ya döndüğünde, ustası Cami ve Darülhadişi bitirme çabası içindeydi. Genç mimar bu çalışmalara da katıldı. İki sene sonra böylece yeni üslûbun ilk denemeleri ortaya çıktı. 1267'de Kalûyân, değişik bir yapı olan (fonksiyon açısından) Iğın Kaplıcası'nda, yıkık olduğu için neleri gerçekleştirmiştir bilemiyoruz. Ancak 1271'lerde oldukça olgunlaştığı anlaşılıyor.

Yazıtlar ayrı şekillerde okundukları için Kalûyân adı yayınlara, Karabolulu keltazi⁽⁷⁾, Kalûyân⁽⁸⁾, Kalyan bin Kabuda⁽⁹⁾, Kâlyan bin Kirebuda (Kâlban, Kaltazi)⁽¹⁰⁾ ve Kalûyân bin Karabuda^(?)⁽¹¹⁾ olarak geçer. Ancak yapının tarihinde kuşku yoktur.

Bildirimi sunduktan sonra Oktay Aslanapa ve Ara Altun ile yaptığımız söyleşide, Kalûyân ül Konevi ile Bünyan Ulu Camii'ni yapan Kalûyân bin Karabuda'nın ayrı mimarlar olması şansının fazla olduğunu düşündüklerini belirtmişlerdi. Buna sebep adlarının farklı biçimlerde okunması ve üslûp farklarıydı. Ancak bu düşünce bir varsayımından öteye herhangi bir belgeye dayandırıla-

mıyordu. Ariflerin Menkibelerinde, Rum asıllı iken Mevlâna'yı tanıdıktan sonra Müslüman ve O'nun müridlerinden olan Konya'lı Kalûyân'ın resim sanatı ve tasvirde eşi bulunmayan bir sanatçı olarak tanıtılması, herhalde Sahip Ata Türbesi çinilerini 1283'lerde yenileyen⁽¹³⁾ üstadla bağlantı kurulmasına ve hatta aynı kişi olarak yorumlanmasına yol açmaktadır. Kayseri-Bünyan Ulu Camii'nde bugün çini yoktur. Ancak bu onun ilk yapıldığında böyle düşünüldüğü anlamına gelmeyebilir. Hiç yoksa mihrabı çini olabilirdi. Kaplıcada çini uygulanmayabilir. Sivas Sahip Ata Medresesi çinilerinin, Sahip Ata'nın Konya Türbesindekilerle aynı elden çıktığı söylenemez. Bu yapılarda çini ustasının adının olmaması bunları da mimarının yaptığı anlamına gelebilir. Ancak her iki işin de birbirinden çok ayrı teknik ve uğraşı işi olduğu da ortadadır. Ariflerin Menkibelerinde nakkaş ve ressam gibi sıfatların özellikle belirtilmesi mimari ağırlık dışındaki eylemlere dikkati çekiyor. Üstelik süs birimleri (motif) aynı olsa bile ahşap, çini ve taştaki uygulamaların ne denli farklı uzmanlık olduğu ortadadır. Bu nedenle taçkapı yazıtlarında adı geçen usta isimlerinin mimar adı olarak kabul edilmesi daha doğru olmalıdır. Bugün de dekorasyon, yapıyı izleyen ve onu tamamlayan bir aşama olarak düşünülür. Yine de mimarın kendini bu dalda yetiştirmiş olmasını engelleyen bir durum da olmayabilir. Yazıtlardaki amel sözcüğü mimari ima ediyor olmalıdır.

Eski Uygur Türkçesinde kölük (küllük) = yük hayvanı, kölüg = ahenkli, makamlı, külük = taşıt olarak geçer.⁽¹⁴⁾ Divanü Lûgat-it Türk'te⁽¹⁵⁾ kölük = arka, gölük = yük yükletilen herhangi bir hayvan, külüg = iğreti, ünlü, şanlı, kelig = gelecek, geleceği olarak geçer, Kelük, külük ve kalûyân sözcüklerine rastlanmaz. Keza bunların (g) harfiyle başlayan hiç bir benzeri de yoktur.⁽¹⁶⁾ Oysa

(7) Üçok, Hamdi - Çağlayanlar Beldesi Bünyan. Kayseri 1953

(8) Dilaver, Sadi - Bünyan Ulu Camii. Sanat Tarihi Yıllığı 2 İ.Ü. Ed. Fk. İst. 1968 S.192

(9) Karsan, Avni. Lütfedip okumışlardı. Rahmetle anırım.

(10) Ateş, İbrahim - V.G.M. Arşiv ve Yayın Dairesi Başkanı. Lütfedip okumalarından ötürü teşekkür ederim.

(11) Aslanapa, Oktay - Türk Sanatı 2. M.E.B. İst. 1973 S.62

(12) Sönmez, Zeki - Başlangıçtan 14. y'a kadar Anadolu'daki İslâm ve Türk Devri Yapılarında Çalışan Sanatkarlar. İ.Ü. Ed.Fk. basılmamış doktora tezi. S.189 - 200

(13) Yetkin, Şerare - Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi. İst. 1972. S.77 - 82

(14) Caferoğlu, A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. T.D.K. S. 115

(15) Divanü Lûgat-it Türk dizini T.D.K. Ank. 1972 S.72 ; 79

(16) a. y. S.44

külüg'ün⁽¹⁷⁾ kahraman ve kölük'ün de cesur anlamına geldiği görülmektedir. Bu durumda Kölük bin Abdullah ailesini Türk ve Müslüman olarak saymak gerekir.

Kөлük'ün bugün bildiğimiz dört yapısına bakılırsa Konya'da oturduğunu belirtmiştik. 2. Bayezid devri tahrir defterlerinde burada bu adla anılan bir mahalle ve mülkiyeti daha sonra Sadrettin Konevi'ye geçen Mimar Kölük bağı vardı.⁽¹⁸⁾ M.Koman'ın özel kitaplığında bulunan "Yazma Anonim Karaman Tarihi" kitabında Kölük bin Abdullah'ın, Mimar Yusuf bin Abdulgaffar el-Cuhi'nin öğrencisi olarak gösterildiğini ve Sultan Alâeddin Keykûbat tarafından yaptırılan Felekabad Köşkü dışında Konya'daki Selâmlık Köşkünün onarımını da bu mimarın yaptığını Ş. Uzluk'un belirttiği Zeki Sönmez dipnotunda açıklanmaktadır.⁽¹⁹⁾

Bir yanda ünlü Vezir Sahip Ata, Selçuklu Devletinin var olduğunu, kültürünü ve bu arada günün koşullarını değerlendirerek olabildiğince zenginleştirdiğinden, hayratını ve adını görevine paralel olarak pekiştirirken, diğer yandan İlhanlılar'ın başkenti sayılabilecek Sivas'ta, onların maliyecisi, kumandan ve genel valisi olan Cüveyni, adına, ününe ve bağlı olduğu siyasal askeri güce yarışır bir yapı yaptırmaya özentisi içindedir. Kendisi İslâm dinine girse de bu iki zıd lider burada artık saklanamayacak bir yarış içindedir. İlhanlılar'ın mimarileri gibi mimarları da yoktur. Kendini aynı yıllarda Sivas'ta da kanıtlayan, saraydan yetişme, deneyimli ve olgun bir mimardan, yani Kalûyân'dan yararlanması oldukça doğaldır. Anadolu Genel Valisi Cüveyni'nin yaptıracığı yapı elbet Selçuklu Vezirinin yaptırmakta olduğundan üstün olmalıdır. Böylece yarış şantiyelere, şantiyede çalışan işçilere kadar uzanmış olmalıdır. Kalûyân mimari ortamı iyi değerlendirir. Ustası Kelük'ün 1258'de Konya'da, birbirinden çok ayrı yorumda iki yapı yapması gibi, Kalûyân'da burada aynı yolu izleyecek ve I. İzzettin Keykâvus Şifahanesi karşısında hem ona saygı duyarak hem de dönemin otoritesini adeta simgeleyecek biçimde bir yapı yapacaktır. Kendini yetiştiren ustasının yaptığı Konya Darülhadis taccapısını küçültüp, ön yüzde kuzey desteğin güney yanına perçere olarak yerleştirirken, ona olan bağlılık ve minnet borcunu da belgeleyecektir. Konya'daki Cami kare tasarımlı ise Sivas Sahip Ata Medresesi'de öyle tasarlanacak, ustası Konya Darülhadis'te düşey eksene ağırlık vermiş ise öğrencisi Kalûyân Sivas Darülhadisi'nde de öyle yapacaktır. Halef seleflik yorum ve sıralamada da dikkati çeker. Yanlarına kanat eklemeye gerek kalmayacak biçimde taccapıyı büyütürük (Konya Sahip Ata 9.45, Sivas Gök Medrese 12, 34 ve Darülhadis 12,27 m.) minareleriyle göğe tırmanacak, bu arada artık düşey etkiyi pekiştirmeye

gerek kalmadığından bunları silindirik olarak uygulayacaktır (Çizim 7). Biz bu süreklilik ve karşılaştırmanın ışığı altında, Sivas Cüveyni Darülhadisi için mimar aranıyorsa en uygununun Kalûyân ül Konevi olabileceğini düşünüyoruz. Ufacık yazıtının başındaki "amel-i üstad" sıfatı en çok ona yarışır. Çünkü o günlerde, hatta bir süre daha böylesine bir yapı ve mimar görülemiyecaktir.

Ancak burda göz önüne alınması gerekli önemli bir nokta vardır. Daha önceki yayınımdan da anlaşılacağı gibi⁽²⁰⁾ Sivas Sahip Ata Medresesi'nin giriş yüzünde oldukça başarılı, sistematik bir geometrik kurgu vardır (Çizim 6). Birim ölçü onaltı kez yatayda yinelenir. Herşey buna bağlıdır. Bir bakıma Cüveyni Darülhadisinde (a) birimi yatayda dokuz kez yinelenirken eşit çaplı ve birbirine teğet üç daire oluştursa da başka ciddi ve yoğun oranlar görülmez. Sağ ve sol sağırlıkların taccapı ile eşit ende tutulması daha sonra Amasya Bimarhane ve Karaman Hatuniye'de de uygulanacaktır. Böylece yapımız ilk örnek olmaktadır. Bunun dışında, aynı yıllarda Sivas'ta yapılan bu iki yapımızda Darülhadis'in aleyhine, Kalûyân'la bağdaşmayan bir klas düşmesi vardır. Bu durum, Darülhadis'i Kalûyân yerine Kölük'ün yapmış olabileceğini de akla getirmektedir. Nitekim:

- Her yapısında yeni bir tasarımı denemek ruhu aynı üstadla buraya da yansımış olabilir. Böylece Konya Sahip Ata Camii ve Konya Sahip Ata Darülhadisi halkasına bu yapımız da eklenmiş olabilir.
- Bu üç yapıda da hem kendi içlerinde, hem de aralarında ortak bir modüler kurgu olmadığı gibi bunların hiçbirisi Sivas Sahip Ata Medresesi'ndeki doruğa erişmez. Bunu Kölük'ün bir üstünlüğü olarak düşünebiliriz.
- Bir bakıma Konya Sahip Ata Darülhadisi'nin küçük bir örneğinin Sivas'ta pencere şekline dönüştürülmesi hakkı Kaluyan'dan önce Kölük'e düşer.
- Ve son olarak "amel-i üstad" sıfatı da (Resim 3) öğrencisinden önce ustasına düşer. Önemli gördüğümüz bu dört nokta üstada ağırlık kazandırır gibi görünmektedir. Ne var ki: Kölük'ün Konya'daki iki yapısında taccapı oldukça taşkındır. Buradaki yüzeyliliği biz karşısındaki Şifahaneyle bağlıyorduk. Aralarındaki eski Tokat Caddesi yapıları sınırlıyordu ve tarihi yapıya büyük bir saygı duyuluyordu. Ancak onu aşan boyutları bir bakıma olumsuz yönde nitelendirilebileceği gibi, ön yüzü

(17) Dr. Emel Esin Hanım 28.9.1984 günü sozcüğün turkce anlamını bana hatırlatmışlardı. Teşekkür ederim.

(18) Sönmez, Zeki a. y. S. 189 - 196

(19) Sönmez, Zeki a. y. S. 189 - 196

(20) dipnot 6'daki yayın.

geri çekerek taçkapyı fırlak tutmak mümkündür. Kaldı ki 1258-71 arasında Kölük yapı yapmamış veya günümüze adları bile gelmemiştir. 1190-95'lerde doğduğunu sandığımızı göre, sağ olsa 1271'lerde 76-80 yaşlarında olması gerekirdi. Bu nedenle daha Cüveyni Darülhadi'si'ne gelmeden çok önce, sözgelimi 1260'larda Kölük'ün ölmüş veya yapı üretemez duruma gelmiş olabileceğini düşünüyoruz. Yoksa bu kıymetli üstadta bu sürede mutlaka başka yapılar yaptırılırdı.

Nahçıvan Mümine Hatun Kümbeti çevre yapısında sivri kemerin ağır bastığı büyük bir tak ve bunun yanlarında iki minare vardır. Konya Camiindeki tasarım bunun yinelenmişidir. Burada ilk kez minare taçkapy üzerine alınır ve bundan ötürü kare oran denir. Oradan esinlenilir, ancak uygulama bu yapıya özgüdür. Bu yeni bir üslubun doğması demektir. Kurucusu Kölük'tür. Kalûyân bunu 1271'de geliştirerek sürdürür. Bu nedenle yeni akıma Kölük ve Kalûyân ekolü değil, Kölük ekolü ve bunu geliştirerek sürdürenlerden Kalûyân demek daha doğru olsa gerekir. Ne var ki çırağı ustasını oldukça geçecektir.

Sivas'ın diğer ünlü yapısı Buruciye Medresesi'dir. Plandaki radyal başarıya karşılık 3. boyutta yani kesitte (yüksekliklerde) o denli tutarsızlıklar vardır. Taçkapy yoğun ve kararsız kabartmalarla yüklüdür. Modülasyonu oldukça acemicedir. Bu nedenle mimarının Kalûyân olmadığı anlaşılır. Bu

üstad tarafından yapılmış, ancak yeterince ilgilenememiş olması da düşünülemez. Çünkü o tarihlerde mimar oradadır.

Halûk Karamağaralı tarafından 1292'lere tarihlenen ve çoğunluğun uygun gördüğü Erzurum Hatuniye Medresesi taçkapyı bir yenilik getirmez (Çizim 8). Boyutlarını Cüveyni Darülhadi'si'nden (Sivas'taki 12.27, bu 13.56 m.), geometrik kurgusunu ise Gök Medrese'den alır. Modülasyonu oldukça başarısızdır. Kalûyân'ın Sivas'taki eşsiz başarısından sonra, dönemi gereği aceleye gelse bile, kaldı ki eksiklikler sadece süslemelerin son aşamalarıdır, böylesine bir klâs düşmesi düşünülemez. Bu nedenle mimarının Kalûyân olmadığı kesin olarak söylenebilir. Bunu Kölük ekolünün 2. sınıf bir mimarı yapmış olmalıdır. Zaten Erzurum Hatuniye bu türün son denemesidir. Heyecanı oldukça sönmüş olmalıdır. Çünkü Moğol egemenliği de çözülmeye başlamıştır. Böylece mimari anlayışla siyasal paralellik kısa bir süre sonra dönemini kapayacaktır.

Seçuklu kültür ve yönetimine aday olan Karamanoğulları bir süre daha bunların mimarisini yaratmaya çalışacak, ancak siyasal gelişmelere uyarak zaman içinde Osmanlılaşacaklardır. 1382 tarihli bile olsa Karaman Hatuniye Medresesi'ni (Çizim 9) bu özlem içinde bir yapı olarak düşünmek gerekir.

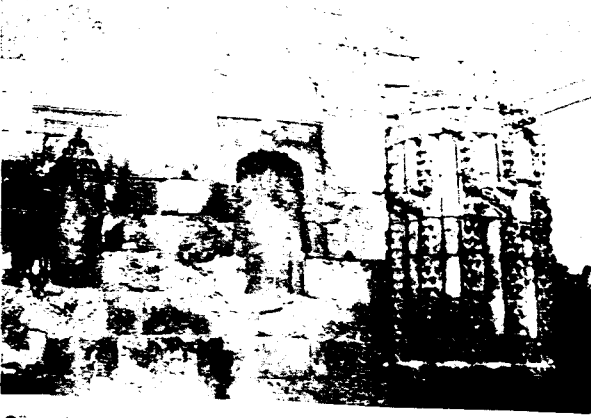
RESİM: 1
Konya
Nalıncı
Baba
kapısının
eski
durumu

RESİM: 2
Kayseri
Bünyan
Ulu Camii

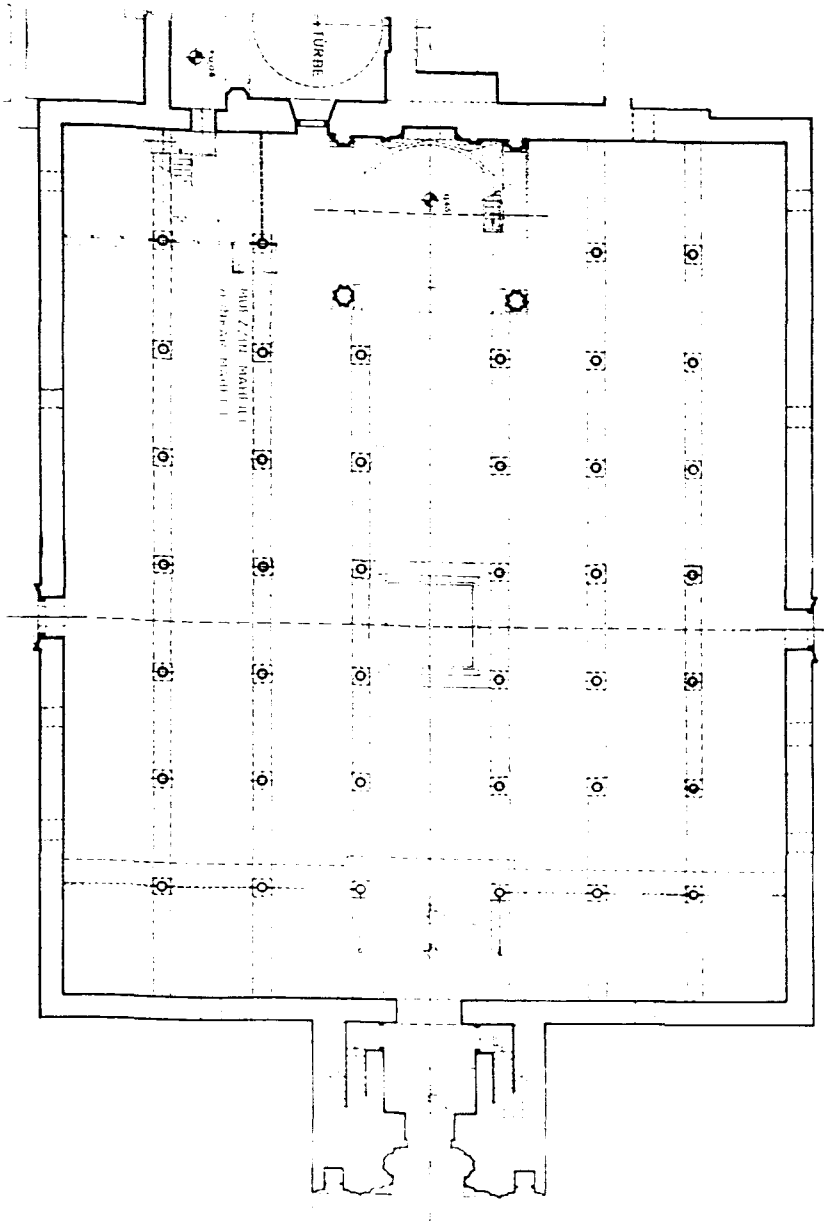
RESİM: 3
Sivas
Gökmedrese

Küveydi Darü'lhadisi

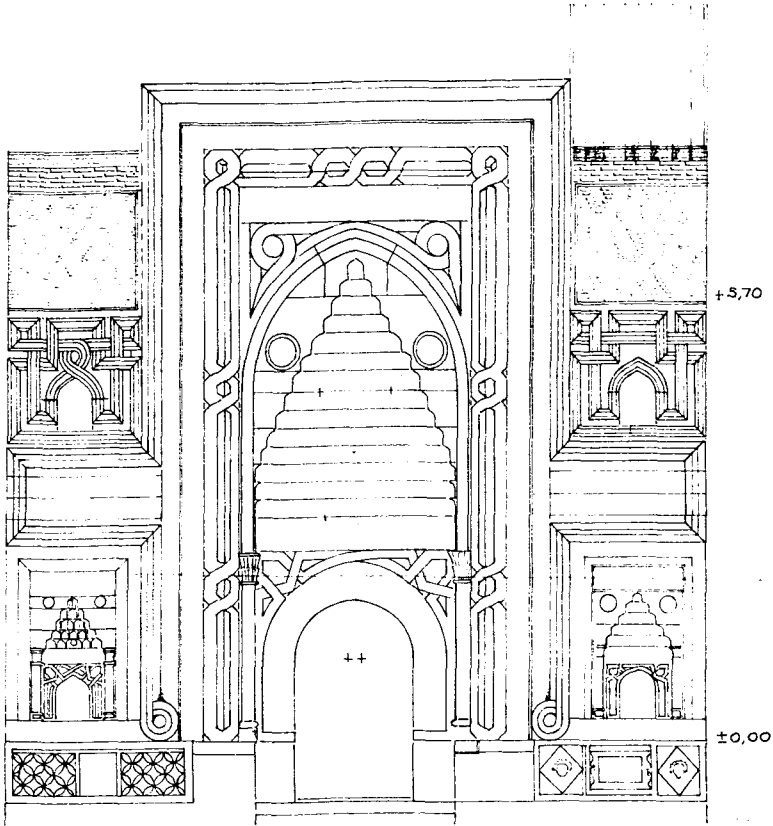

Buruciye Medresesi

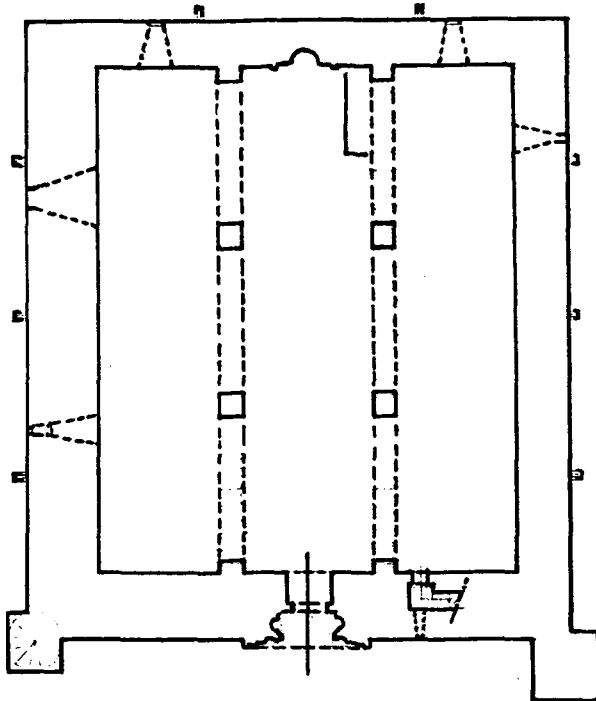

ÇİZİM 1

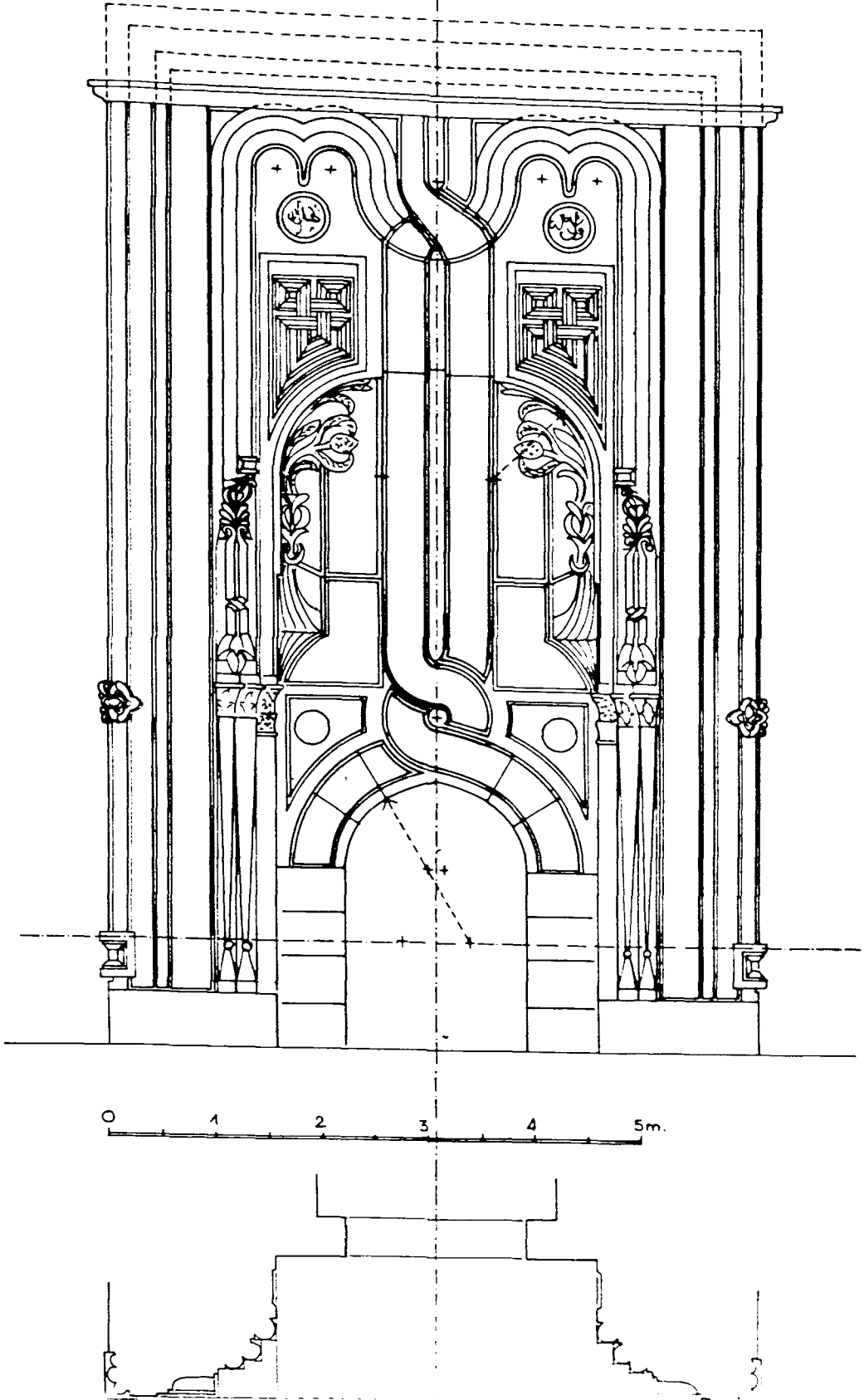
ÇİZİM: 2

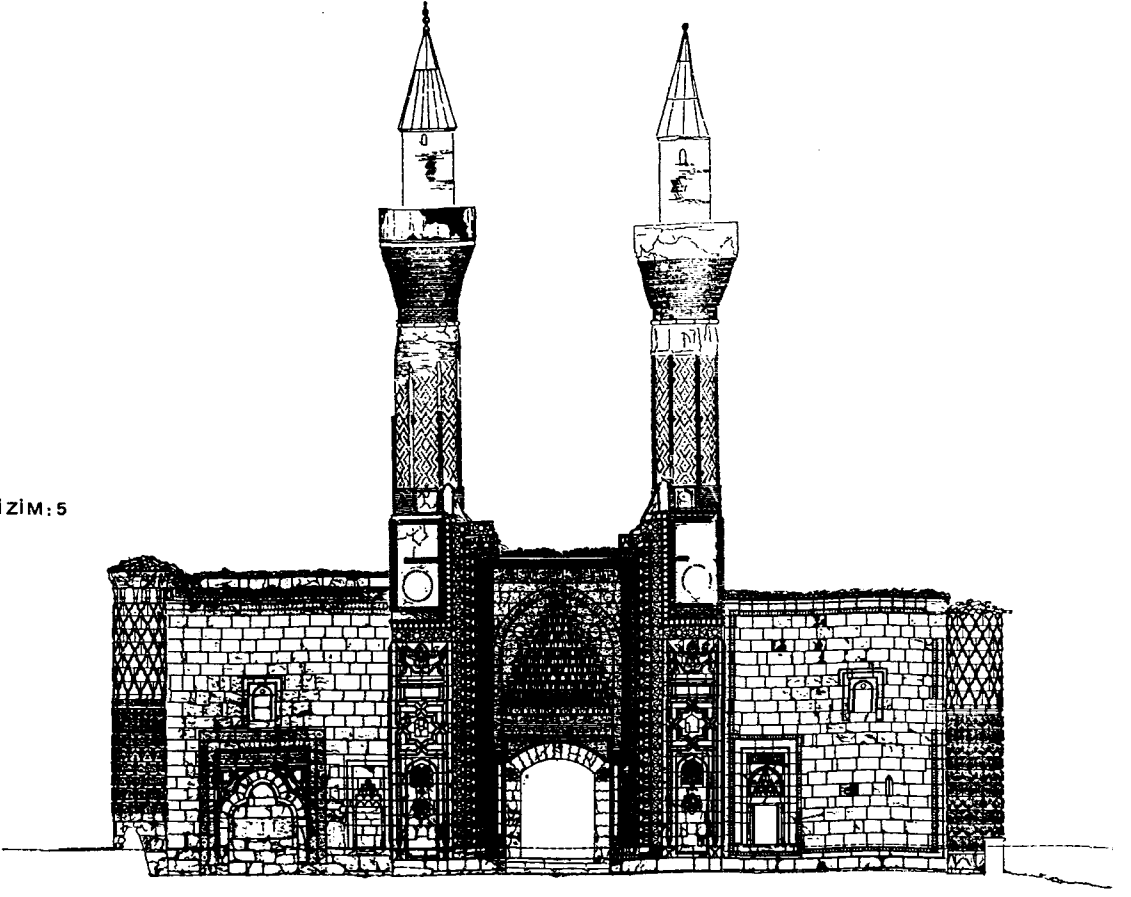
ÇİZİM: 4

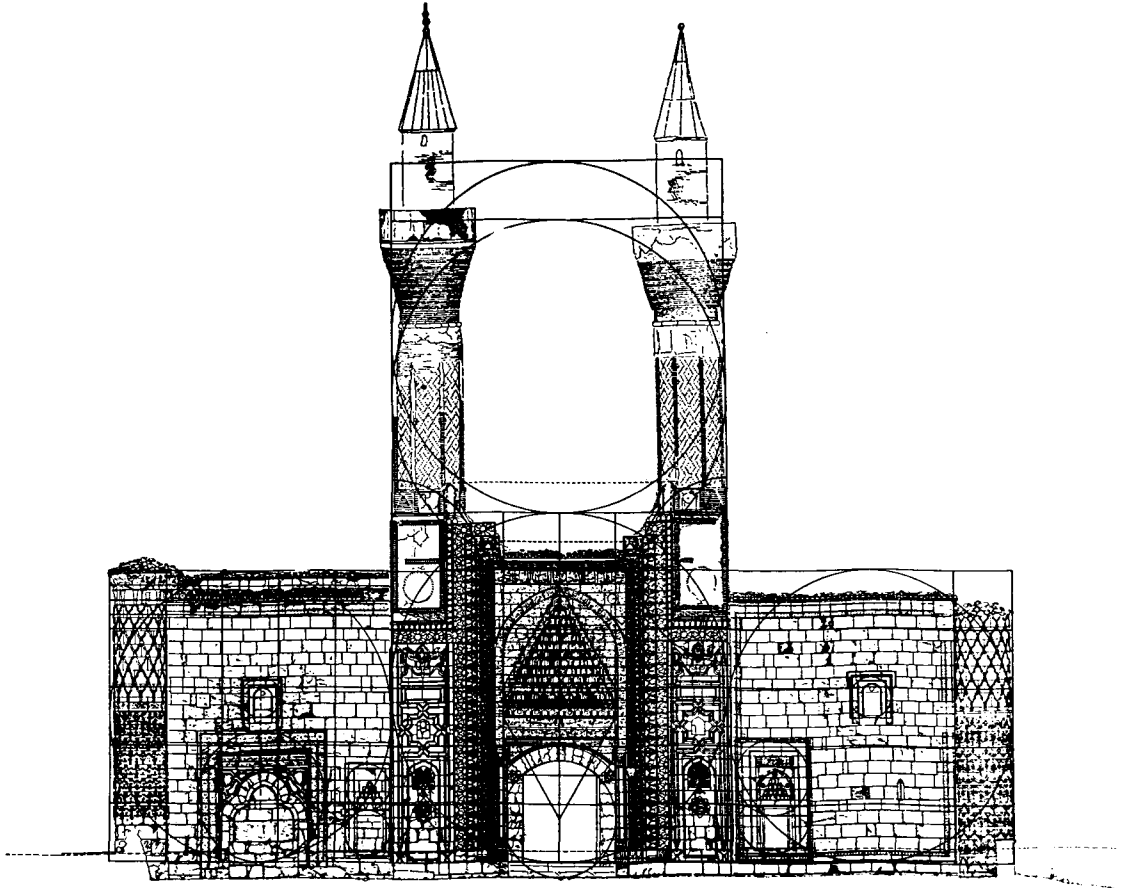
KONYA İNCE MİNARELİ MEDRESE:

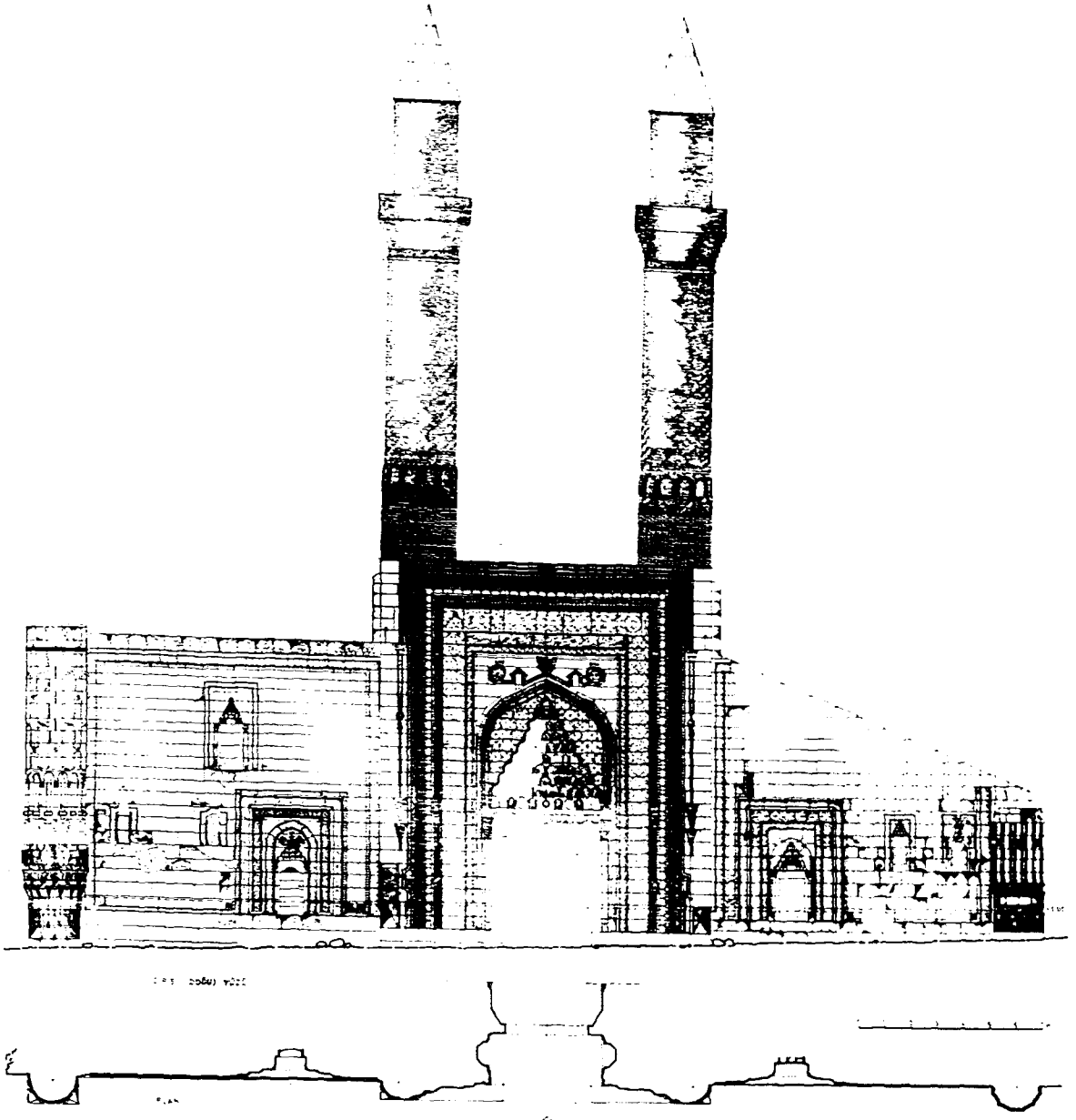

ÇİZİM: 5

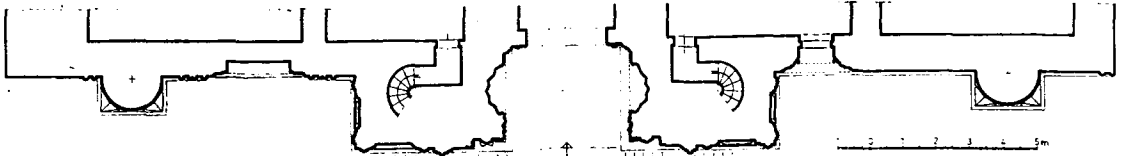
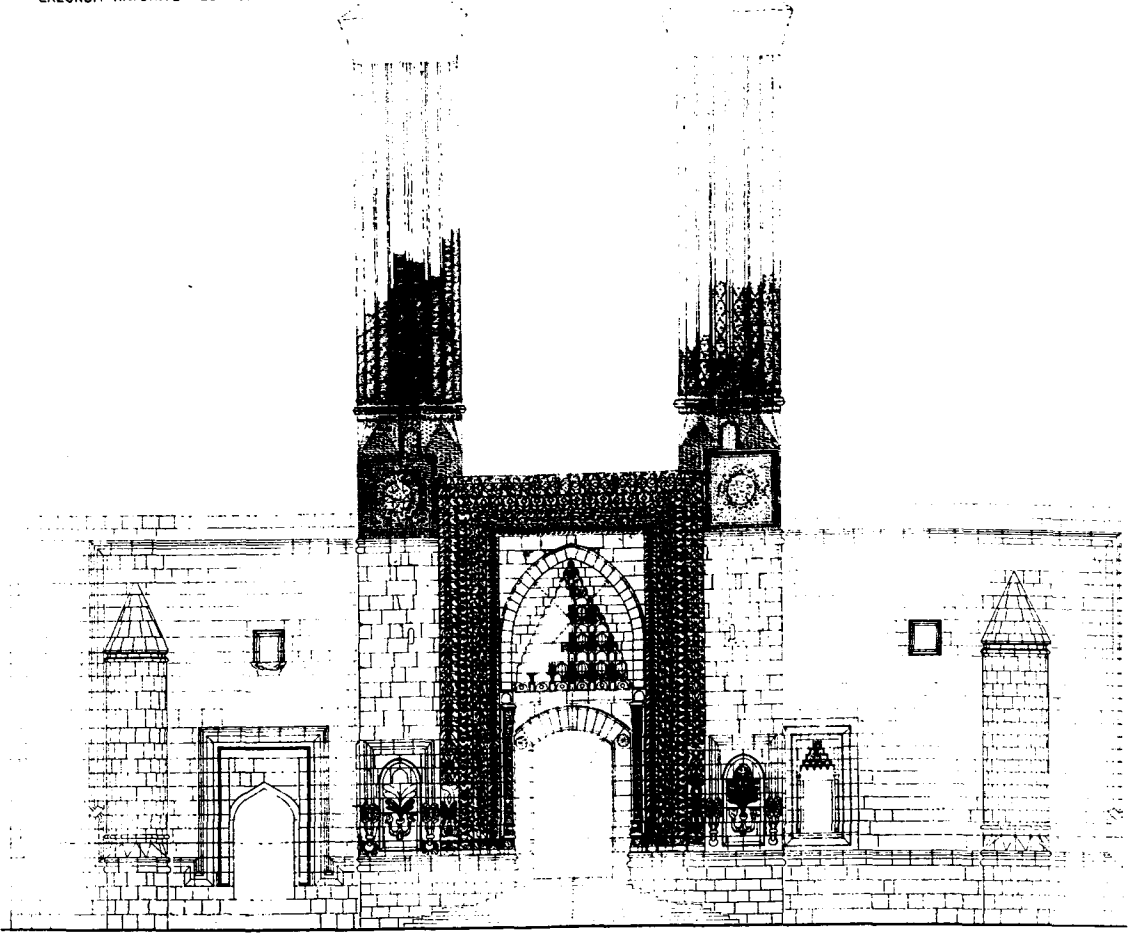

ÇİZİM: 6

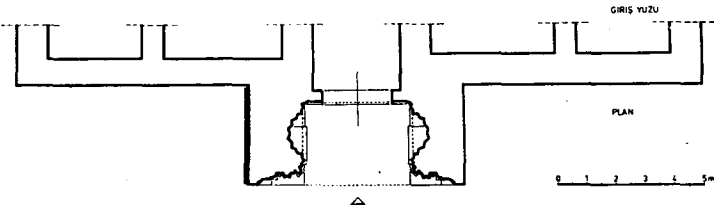
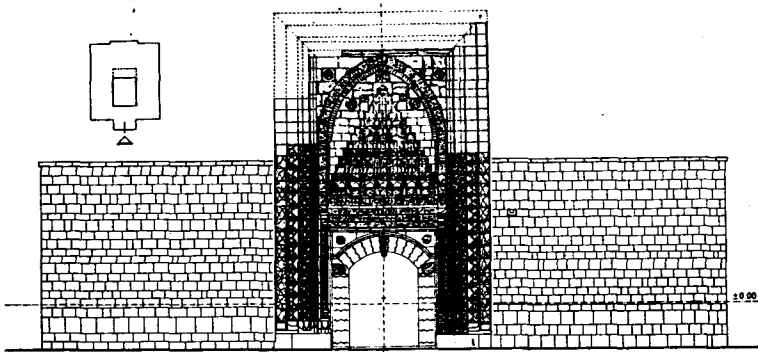

ERZURUM HATUNİYE MEDRESESİ (ÇİFT MİNARELİ)

ÇİZİM: 8

ÇİZİM: 9